

ІСТОРІЯ

Солдатенко В. Ф.

Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій

Висвітлюються події 1919 року в УНР, які пов'язані з єврейськими погромами в добу Української революції. Обґрунтовуються нові підходи до вивчення питання.

Упродовж довгих десятиліть вивчення подій, пов'язаних з єврейськими погромами в добу Української революції викликає дуже неоднозначні емоції й суперечливі оцінки.

Ніхто не в змозозі заперечити, що саме той рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Суспільна думка виявляє повну згоду з тим, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Визнаються і факти погромів, породжених надто радикальним революціонізмом тих червоних частин, які тимчасово опинялись у полоні настроїв партизанщини (природно і в першому і в другому випадках мова йде про територію, на яку відповідно поширювалась біла чи червона влада). Разом із тим на сьогодні доводиться констатувати наявність вельми потужної тенденції: чимало публіцистів, частково — істориків, витрачають великі зусилля на те, щоб довести, начебто таким ганебним явищем, як погроми, не могло бути і не було місця в Українській революції. Вину за страждання й жертви єврейського населення такі автори ладні покласти на будь-кого, аби тільки не заплямувати УНР, її національну політику й відносини з єврейським населенням. Головна увага зосереджується при цьому на показі найрішучішої, найбезкомпроміснійшої боротьби з антисемітизмом, антиєврейськими акціями з боку Директорії, уряду України, зокрема — з боку особисто С. Петлюри. А смерть останнього від руки С.Шварбарда, що пояснив свій вчинок жадобою помсти за єврейські погроми в УНР і був виправданий Паризьким судом, взагалі викликає надзвичайно гостру реакцію і в емоційному запалі доводить сьогоднішніх «захисників» С.Петлюри до тверджень, що Голова

Директорії й Головний Отаман став безневинною жертвою за чужі «гріхи», якщо погроми відбувалися навіть на територіях, коли там офіційною владою вважалась Директорія.

Політичні діячі 1917 – 1920 років, що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчувати особливого звучання проблеми, якого вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем. Їхні підходи були простішими, відвертішими, об'єктивнішими. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, й про загрозливі масштаби цього явища. Тоді це уявлялось абсолютною незаперечним. І тому, мабуть, В. Винниченко свідомо не став удаватися до переказу відомих йому численних даних про анти єврейські ексцеси, обмежившись загальним зауваженням: «Я не буду приводити тут опису всіх тих страхіть, які жахним кошмаром стояли над Україною впродовж кількох довгих місяців. Досить сказати, що рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабежу, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми.

Про це колись буде написано цілі томи з цього чорного, ганебно-го періоду нашої історії» [1,363].

Що то є не абстрактні вигадки, свідчить відозва Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів, надрукована «Робітничою газетою». «...Розлилась нова хвиля кривавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волинщині), Дожбровицях, на станціях – Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато євреїв; їх мордовано, над ними знущалися, єврейське добро стає подарковим; млеться єврейська безневинна кров. Нещастя набирає величезних розмірів, і не змалювати цього лиха. Сироти та вдови, старі та діти кричать про допомогу. Десятки тисяч євреїв, які залишилися голими та босими, без хліба і притулку, вимагають нашого співчуття та допомоги. Важко підрахувати збитки, які піднеслися вже до сотні мільйонів... Не гайте часу, бо лихо не где і розміри його великі... З глибоким жалем і великим гнівом стоїмо перед своїми незасохлими могилами, а кривавим бодем у серці бачимо нове нищення, яке поширюється все далі та далі» [2].

Антиєврейські акції відбувалися тривалий час. П. Христюк називає погроми, здійснені «почасти військовими частинами, почасті ріжними бандитами» влітку 1919 року в Кам'янці, Городку, Смотричі, інших містечках, під час яких було пограбоване єврейське населення, вбито десятки євреїв. Лише за вчинені у Городку і Смотричі ганебні вчинки такого роду було розстріляно українським військом 24 злочинці, спіймані «на гарячому» [3,164]. І все то діялось на територіях, де поширювалась влада Директорії.

Погромні акції набули таких масштабів, що питання про боротьбу з ними було порушене на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 16 червня 1919 року. На доповідь міністра єврейських справ про екс-Звісно, історики Української революції не змогли навести в своїх

працях підсумкових, систематизованих даних про загальну кількість єврейських погромів в Україні у 1919 році, число жертв. Орієнтовною (із застереженнями) можна прийняти цифру у 120 тисяч загублених життів, що здебільшого і роблять учені [5,216]. Якщо зважити на те, що на 1919 рік припадає лєвова частка анти єврейських ексцесів, то наведені дані, здається, кореспондуються з підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е.Хайфеця 150-200 тис. жертв за 1917-1920 роки [6]. Ще раз доводиться відзначати, що мова про наближені цифри. Так, за даними тієї ж комісії, за згадані чотири роки в Україні сталося до 140 великих єврейських погромів, хоча не зрозуміло, що вкладено у поняття «великі». За іншими обрахунками, в 1919 році лише українські війська, або «елементи, які дуже близько стояли до українського національного руху», вчинили понад 300 погромів [6;7].

Згідно «Краткой Еврейской Энциклопедии» «з грудня 1918 по серпень 1919 р. петлюрівці влаштували десятки погромів, у ході яких за даними комісії Міжнародного Червоного Хреста було вбито близько 50 тис. чол.» [8,570]. Цими даними оперує і відомий російський письменник, публіцист О.Солженіцин [9,143], який на підтвердження наводить своєрідну хронологію найкривавіших ексцесів [9,145-146].

З наведеними підрахунками дещо дисонують цифри, які подали в одному з останніх енциклопедичних видань Л. і В. Гриневичі: протягом 1917 – початку 1921 роки в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було вчинено 1236 погромів, від чого загинуло від 30 до 60 тисяч осіб [10,80].

Чиї дані точніші – сказати важко. Однак будь-яка зі згаданих тут цифр все одно масштабна і жахлива, дає підставу для того, щоб характеризувати 1919 рік, весь період революцій і громадянської війни як трагічний для євреїв.

Для правильного розуміння проблеми варто відразу застерегтись від її примітивізації, спрощення, спроб перекласти провину на будь-які сили (більшовиків, денікінців, їхніх провокаторів серед українців тощо). Надзвичайно трагічні події стали наслідком поєднання цілої низки чинників. Не скидаючи з рахунку суб'єктивних моментів, все ж варто починати з'ясування проблеми з непростих об'єктивних обставин.

Очевидно, тут можна погодитись з В. Винниченком, який вважав, що «основні причини цього жахного, ганебного явища полягають насамперед у віковій темноті, забитості й намученості народних (з них же особливо селянських) мас. Цією темнотою зазвичай користувались соціальні злочинці ще за царських часів. Це був (та є ще й досі, на жаль!) постійний, страшний резервуар темної муки, гніву й обурення мас на ті соціальні кривди, які віками збиралися в душі народу. І не раз царські «політики» одкручували грант того страшного резервуару й випускали чорну, люту течію на невинних людей, яка топила їх у крові, яка нищила, громила, палила й калічила все навкруги себе» [1,363].

Справді, на єврейське населення легше було спрямувати темні емоції через низку історичних обставин. Позбавлене вільного вибору місця проживання (межа осілості) єврейство в результаті змуше-

не було концентруватися в Україні. Через заборону вільного вибору професій, обмеження прав російського громадянства євреям у боротьбі за існування нічого не залишалось, як опанувати у масовому масштабі навички дрібного ремісництва, лихварства, працювати у сфері обслуговування. «З торговельними посередниками — крамарями, торговцями, які на селі являлися майже єдиними репрезентантами єврейства, — найчастіше доводилось зустрічатись селянству. Будучи по соціально-економічній природі своїй роллю паразитарною, але необхідною в класово-буржуазному громадянстві, ця професія викликала раз у раз у працюючих елементів гнів і огиду. Коли ж до цього додати расову відмінність, яка в темних людей завжди викликає примітивні спадкові емоції ворожнечі, то легко зрозуміти, що все єврейство як таке серед українського темного селянства мало неприхильну й покалічену оцінку» [1,364].

Нашаровувалась також релігійна відмінність, нерідко свідомо підтримувана і стимульована православною церквою. Давалась взнаки і природна соціально-економічна конкуренція, підсилювана етнічною специфікою. В сумі це й був резервуар сліпої, дикої ворожнечі, який використала отаманщина.

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення: «...Треба твердо, одверто й виразно сказати, що головним винуватцем цієї ганьби й злочинства була отаманщина. (Коли я говорю про отаманщину, то маю на увазі систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму — отаманію, велику й меншу, безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну. І не маю на увазі тих трудівників, українських офіцерів (старшин), які, як уміли й розуміли, виконували на фронтах свої військові обов'язки)» [1,365].

За оцінками письменника-гуманіста, було два різновиди («сорт») отаманії, що повністю виявили себе в подіях 1919 року, раз у раз відкручуючи «погромний грант».

Перший різновид — «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерня, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія являлась у певній мірі ініціатором і організатором погромів. Їй було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. (Це той самий метод, що прикладався цією самою офіцернею під час гетьманщини). Крім того в погромах вони тишили свою темну, недалеко від селянської, одбіглу психіку, а також набивали кишені грабованим погромленим добром» [1,365-366].

На цей аспект підходу до проблеми варто звернути особливу увагу: треба не шукати якихось специфічних прийомів пояснення непростого явища, виділяючи його з загального історичного контексту, а, навпаки, намагатися побачити природний, глибинний зв'язок з тією епохою, в яку розгорталися могутні революційні процеси, що з неминучістю породжували суперечливі тенденції. В даному разі — це антагоністична суперечність між великодержавницькою, шовіністичною російською традицією владарювання (зі всіма притаманними їй природі методами) і потягом до національного визволення, національного відродження.

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, — «широ український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, попів і простого селянства, вони з дитинства були вже затруєні духом антисемітизму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до більшовизму розв'язали руки цим темним душам і дали немов право дати волю своїм гнійним емоціям. І, розуміється, такі люди також при сій зручній оказії грабували, крали й шантажували на цих погромах як хотіли» [1,366].

І. Мазепа, який дещо обережніше підходив до з'ясування проблеми українсько-єврейських відносин, особливий наголос робив на абсолютно «безпрограшному» моменті, про який йшлося вище. В настроях українства ворожість до євреїв стала наростати через масові симпатії і причетність останніх до більшовицької, радянської практики. Не випадково найвища хвиля антиєврейських виступів українців припадає на лютий — березень 1919 року — час найбільшого загострення боротьби проти більшовиків. І це не випадково, адже «з приходом більшовиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітської влади. Про цю пануючу роль жидівського елементу в більшовицьких установах на Україні комуніст Рафес у своїх спогадах («Два года революции на Украине». Москва, 1920, с. 164) пише, що представники жидівського «Комуністичного Бунду» в розмовах з представниками російських більшовиків указували на особливості національного складу населення України, де жидівські робітники грали й гратимуть величезну роль в революційному русі. «Ми посилались, — пише він, — на те, що без помочі жидівських комуністичних організацій в західній частині України совітська влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій цілком оправдав нашу точку погляду. І в Білорусії, й на Україні (в західній частині) скоро виявилось, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітської влади і що завдання втягнення жидівських робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників». І далі: «Жидівські комуністи одні тільки й могли виділити досвідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах Волині й Поділля.

Нічого дивного, що це переповнення більшовицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями», цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке мусіло було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства склалося переконання, що «комуну видумали жида» і що «совітська власть — жидівська». Тому коли на Україні розгорілася жорстока міжнаціональна і міжгромадянська війна, в якій більшовики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення» [11,107-108].

Наведений сюжет — цілком очевидна спроба не тільки пояснити причину виникнення напруги між українцями і євреями під час серй-

озних соціальних катаклізмів, а й певним чином виправдати антиєврейські акції, а головне — відволікти громадську думку від пошуків винних серед державного проводу УНР. Можливо, це була й своєрідна реакція на позицію В. Винниченка, який не обмежувався тим, що покладав відповідальність за антисемітські ексцеси на дрібних отаманів.

«... Головна вина падала, розуміється, на весь режим і на тих людей, які той режим утворили, які його боронили й представляли» [1,366], — безкомпромісно заявляє колишній Голова Директорії.

Він погоджується з тими, хто вважав погромником С. Петлюру — лідера, провідника тодішньої Української Народної Республіки. «Цим я не хочу сказати, що С. Петлюра мав якусь особливу ненависть до євреївства» [1,367], — відразу застерігається В. Винниченко.

Без цієї фрази не обходиться жодна публікація про С. Петлюру, особливо ж коли мова заходить про причетність чи непричетність Головного Отамана до єврейських погромів. Однак рідко хто цитує наступні за наведеним реченням міркування В. Винниченка. А якщо згадують про них, то вважають здебільшого необ'єктивними, такими, що спричинені особистими образами, бажанням звести на літературному ґрунті рахунки з учорашнім політичним суперником.

Звісно, не враховувати останнього чинника не можна — якісь елементи, мабуть, справді породжені суб'єктивністю, нездатністю приглушити природні емоції. Однак варто, гадається, до низки оцінок, до загальної логіки доказів і міркувань В. Винниченка поставитись якщо не з довірою, то в усякому разі з розумінням, спробувати досягнути їхню суть, а не з полегкістю відкидати, апріорно вважаючи меншовартісними, кон'юнктурними.

В. Винниченко намагався створити в цілому об'єктивну картину Української революції, в чому переконують передусім численні самокритичні зауваження і сюжети, його інтимні щоденникові зізнання. Такий самий критичний підхід він поширював і на інших діячів, водночас не ставлячи собі за мету спеціально облити їх багном, звинуватити у вигаданих ним самим «гріхах» тощо.

Безперечно, він краще за інших знав С. Петлюру — багато що їх об'єднувало, в певні часи вони були одnodумцями, співниками, товаришами. А це означає, що В. Винниченко не відсторонено аналізував діяльність якогось історичного персонажу, навіть не просто знав, розумів, але й гостро відчував у С. Петлюрі ті світоглядні, духовні орієнтації, прагнення, що елементарно недоступні іншим авторам. Тому так важливо враховувати у пошуку істини свідчення такого авторитетного діяча і тонкого психолога, спостережливого аналітика.

«Це був, — пише він про С. Петлюру, — звичайний собі дрібний міщанин з легкою плівкою «ліберального» обивательського антисемітизму, «демократичний» обиватель, який готов був «принципово» признати євреїв такими ж людьми, як і всі, готов був навіть дати їм «майже всі» права, але в якому з дитинства сиділа антипатія до цієї раси. Загострення національної боротьби й прихильність єврейського пролетаріату до більшовизму в душі цього «героя» також викликали певну свободу тої антипатії. Його обивательська психіка й дрібноміщанський світогляд також, як і в його отаманців, не могли дати йому ні стримуючих стимулів, ні розумного аналізу національних явищ, ні бажання боротись з дикими ексцесами. Навпаки, він

сам уважав усе єврейство винним за те, що серед його були більшовики» [1,367].

Аналізуючи поведінку Головного Отамана, намагаючись зрозуміти її мотиви, В. Винниченко доходить висновку: «Цей політично-малоосвічений міщанин гадав, що коли гарненько прижучити єврейство, то в йому зразу зникне класова диференціація, що єврейська буржуазія й єврейський пролетаріат забудуть свої класові протиположності, й буржуазія зможе вплинути на пролетаріат, щоб він покинув свої змагання до соціального визволення й перестав бути «більшовиком», себто ворогом цієї самої буржуазії. І коли 17 липня (1919 р. — В. С.) до цього міщанина, Головного Отамана, явилась делегація від вимученого, катованого єврейства й просила його «вплинути» на погромників, то він з свого боку, обіцяючи їм це, запропонував, — як каже офіціоз, «Вісник У. Н. Республіки», — також «вплинути на єврейські кола по той бік фронту, щоб вони допомагали нашій армії, що бореться проти більшовиків».

Це ж саме, тільки в відвертій і цинічній формі, він сказав ще в початках погромів, ще в Києві, Голові Директорії:

«А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?» [1,368-369].

До згаданого епізоду В. Винниченко неодноразово повертається у своїй аргументації — очевидно, настільки міцно це закарбувалося в його пам'яті.

Не ставлячи під сумнів твердження тодішнього Голови Директорії, водночас хочеться звернути увагу на момент, який пояснити, співвіднести із вищезазначеним досить важко. У відозві С. Петлюри до населення України від 16 листопада 1918 року, тобто в перший день антигетьманського повстання, містився і такий заклик: «... не допускати чорносотенців, злодіїв та погромників до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами» [12,арк.6].

Документ, що перебуває в особистому фонді С. Петлюри, до цього часу чомусь не публікувався у повному обсязі (зокрема, процитований фрагмент) і не дістав тлумачень фахівців. Автор даного дослідження уже зазначав, що без додаткового вивчення питання залишається незрозумілим, чому з'явилося подібне застеререження, що його спричинило. Можливо, С. Петлюра від самого початку повстання не бажав повторення прикрих епізодів (єврейських погромів), які мали місце у лютому - березні 1918 року, під час повернення петлюрівських частин разом із німецькими військами до Києва? А можливо, то була форма «дипломатичного» тиску на єврейське населення — у березні 1918 року українські газети, зокрема «Нова Рада», виправдовували погроми тим, що євреї у своїй переважній більшості опинилися не на боці українців у боротьбі з радянськими військами [13]. Тоді стає зрозумілим і прихований смисл слів: «євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти (підкреслено мною. — В. С.) разом з нами».

Нарешті, це прямо кореспондується зі словами С. Петлюри, який, за твердженням В. Винниченка, у січні 1919 року виправдовував перші (за правління Директорії) антисєврейські акції словами: «А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»

Мабуть, можливі й інші висновки з цього документа — прихильники С. Петлюри залюбки додадуть його до тих відозв, наказів антипогромного спрямування, що переходять з одного документального видання до іншого й активно пропагуються як незаперечний доказ свідомої й послідовної боротьби Головного Отамана з антисемітизмом [14].

Наполягаючи на своєму, В. Винниченко також залучає до аналізу пропагандистські документи, частково й ті, що входять до новітніх збірників та використовуються в наукових розвідках. Слід, правда, відразу зазначити, що такі документи поодинокі й непрямі.

Тому В. Винниченко вдається до логічно-семантичного аналізу розпоряджень, наказів, декларацій С. Петлюри, уряду, Особливої слідчої комісії щодо припинення єврейських погромів, притягнення винних до відповідальності і відшкодування збитків потерпілим [1,368-371]. При цьому деякі міркування, аргументи виглядають цілком слушними, деякі дещо сумнівними, частково спірними. Загальний висновок, якого доходить у результаті В. Винниченко, ще раз підтверджує вищенаведене положення: ставлення С. Петлюри до єврейства було не принципово-гуманістичним, а прагматично-корисливим. Якщо «єврейство не стане на шлях активної допомоги, то його треба громити, тоді «насильства» не принесуть нам шкоди. І, значить, до цього часу, поки не явилась делегація й не заявила, що єврейство «стало на шлях допомоги», всі погроми були цілком виправдані й дозволени: «Так їм і треба, чого не ставали на шлях активної допомоги».

Це — одна причина такої шкодливої й злочинної позиції, яку цей чоловік займав у цих тяжких подіях» [1,370-371].

Однак тільки однією нею не вичерпувалися негативні прояви політики, яка призводила до повсюдних антиєврейських акцій. Друга причина, за В. Винниченко, «полягала в його хоробливій, маніакальній славоблюбності. Здобувши цілком випадковим, незаслуженим, а почасти й шарлатанським способом широку популярність, почуваючи, що така популярність — річ дуже нетривка, цей маленький, нічим не видатний чоловік усіма способами старався вдержати її й не підірвати ні в кого. Головною фізичною й наочною силою було військо. В війську ж керуючою силою було начальство — отамани. Отже ясно, що насамперед треба було підтримувати симпатії й популярність серед отаманів, не викликати їхнього невдоволення проти своєї особи, догоджати їм, заплющувати очі на їхні шкодливі вчинки. (А також «підняти козацький дух», «дати хлопцям погуляти»).

Ця ж хороблива згага популярності в цього маленького обивателя, що випадково попав на «високу» посаду, вічний страх за неї грали велику ролю й у його відношенні до погромщиків-отаманів» [1,371].

Через ці причини С. Петлюра не міг скільки-небудь ефективно боротися з погромами навіть тоді, коли цього вимагало його політичне оточення.

Щоправда, доволі критично ставлячись до позиції С. Петлюри, В. Винниченко дає підстави вважати і його власну поведінку бездоганною, у певному відношенні — вузькопрагматичною. «Я йому (С. Петлюрі. — В. С.) доводив, — стверджує В. Винниченко, — що це ж для «нашої державності» є надзвичайна шкода, бо це настроює проти нас Європу, де серед буржуазії єврейство має велику силу, що коли

не в ім'я гуманності, справедливості й простої порядності, то хоч в ім'я державних наших інтересів конче треба вжити всіх заходів, щоб спинити ці дикі явища» [1,372]. Коментарі, як мовиться у подібних випадках, зайві.

В. Винниченко ставить у провину Головному Отаманові й те, що «це злочинне криваве страхіття» тяглося «на протязі кількох місяців», а нікого так і не було притягнуто до відповідальності. «На настійне домагання партій і єврейської демократії було тільки арештовано знаменитого погромника Симосенка, саме ім'я якого наводило жах не тільки на євреїв, але й на українців. Розстріляти ж цього отамана отаманщина не посміла» [1,373].

Серед інших претензій до С. Петлюри (особливо ж за призначення на відповідальні військові посади осіб із сумнівним, а то й кримінальним минулим) В. Винниченко висуває і таку: «Вся українська й неукраїнська преса весь час жалілась на силу погромної літератури, що ширилась серед населення. А де ж вона, можна спитатися, друкувалася? Де брався папір, коли весь папір урядовою владою реквізувався й розподілявся видавництвам?»

Та для чого шукати далеко, коли неофіційний орган Головного Отамана «Україна» містила такі погромні статті, що на домагання партій її було протягнуто до суду за погромну агітацію, а конкретно за статтю, вміщену в 34 ч. цієї газети» [1,374].

Очевидно, що на порушені В. Винниченком питання відповіді нелегко, якщо тільки не апелювати до обставин громадянської війни, під час якої державний контроль у будь-якій галузі був справою відносною.

В. Винниченко критикує С. Петлюру й за незграбні спроби перекласти провину за єврейські погроми з підлеглих йому отаманів на більшовиків [1,375].

Очевидно, сучасний дослідник суперечливих, трагічних подій 1919 року в Україні не може, не має права обминути працю В. Винниченка «Відродження нації» ще й тому, що в ній містяться зразки мислення й аналізу такого рівня, до якого потім мало хто піднімався. Пояснити, навіть охарактеризувати цей феномен, як і будь-яке справді складне, неодномірне явище, непросто. Тому, зовсім не претендуючи на абсолютність, всезагальність, хотілося б зазначити тільки, що це був талант особливого роду: він органічно поєднав у собі глибинне бачення художником людського ества, проникнення у справжню природу суспільних відносин в усіх їхніх проявах і вимірах з холодним, логічним осмисленням перебігу історичних подій, здатністю щиро й самовіддано боротися за ту правду, яку нездатні подолати багаття жодної інквізиції. Він начебто умів передбачати ті колізії, ту ідейну боротьбу, яка згодом набувала шаленої напруги, але велась переважно на значно примітивнішому рівні. А тому вдавався не лише до лапідарних, вивірених оцінок й узагальнень, але й до пояснень ходу своїх розмірковувань, процесу досягнення кінцевого результату. Це свого роду дослідницька методика такого високого ґатунку, не зважати на яку не можна. Ті ж, хто чинять навпаки, поверхньо відкидають думки В. Винниченка, не тільки ризикують повторювати сумнівні низькопробні ідеологічні штампи, зашкарбулі стереотипи, але й не мають жодних шансів перемогти у чесній науковій полеміці.

Очевидно, В. Винниченко передбачав, що навколо питання про відповідальність першої особи в УНР за єврейські погроми у майбутньому буде зламано чимало списів, і тому спеціально зупинився на роз'ясненні того, як виникли важкозбагненні для пересічної людини ідеологічні ситуації, своєрідні пастки, потрапивши в які, нелегко потім вибратись, дістатись до істини.

В. Винниченко констатує, що «українська партійна демократія» добре знала й про численні факти погромів, і про їхні причини, і про винуватців, зокрема про найголовнішого з них. Але вона опинилась у безвиході. Вона «бідкалась, жахалась, обурювалась, благала, виносила резолюції, постанови, знову благала-молила й усякими способами силкувалась як-небудь доказати єврейству, Європі й усьому світові, що то не «соціалістичний» уряд український винен, не українська «соціалістична» демократія, а...стихія, темнота й провокатори» [1,376].

Хоча В. Винниченко і не наводить конкретних документів на підтвердження своїх слів, вони ґрунтуються на предметному знанні справи. У відповідь на широкомасштабну кампанію західної преси проти України з приводу єврейських погромів Міністерство закордонних справ УНР, інформаційні служби вдавались до контрзаходів, публікацій, в яких здебільшого вуалювались небажані факти, що їх, однак, спростувати було неможливо, і робився наголос на причетності до погромних акцій ворожих Україні сил [15,арк.1-3]. Український уряд, урядова демократія не могли вказати на головного винуватця антиєврейських ексцесів, тому що за тих конкретних обставин це завдало б непоправної шкоди національно-державній справі, як вона, звісно, розумілась. «...Така якраз зла іронія долі, що якраз того чоловіка, який був найбільше винний за ці злочинства, бідна хуторянка, що так жалілась на реакційне отаманодержавіє, мусіла найбільше вихваляти, мусіла виставляти його цілковиту непричетність до цих явищ, його демократичність, його гуманність, його геройство і т. п. Бо силою не залежних ні від хуторянки, ні від цього чоловіка обставин, він опинився на чолі «верховної влади» він ніби символізував українську міщанську державність, він ніби являвся олицетворінням боротьби українства за своє національно-державне існування.

І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному й шкодливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Україні, так і в Європі. Всі удари всіх ворогів українства насамперед зверталися проти тої особи, що стояла на чолі влади, себто проти особи Петлюри. І чорносотенці, й кадети, й так звані руські «праві соціалісти», й навіть більшовики — всі старались представити перед своїми течіями Петлюру таким або таким. А цим самим, розуміється, представлялась у цьому ж світлі й уся українська справа. Отже, кожний «урядовий» хуторянський українець уважав за свій патріотичний обов'язок одбивати всі удари ворогів українства, а тим самим, у свою чергу (правда чи не правда, вірив сам чи не вірив), представляти Петлюру в протилежному, хорошому світлі. І натуральна річ, фарб для цього не шкодувалось ні з одного, ні з другого боку» [1,377-378].

Справді, чорносотенці, денікінці доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати в очах всього світу лідера УНР, довести його нікчемність

і злочинність. Це була свого роду провокація, яка вимагала від українців обов'язкової відповідної реакції. І тому «усі закордонні посольства, місії, комісії й т. п. інституції... витрачали величезні гроші на вміщення в європейських газетах статей, телеграм і заміток, в яких Петлюру виставлялося, як «генералісімуса укр. респ. військ», як «національного героя», як «непохитного борця за волю України». І називали його й «українським Гарібальді», і «українським Леонідом при Фермопілах» і, здається, навіть «українським Наполеоном». Щоб побити «наклепи» руських і польських ворогів, що доводили Антанті, ніби Петлюра — більшовик і германофіл, українці з запалом доказували, що Петлюра — найвірніший слуга Антанті й найкращий оборонець Європи від революції, що тільки він здержує своїми грудьми більшовизм і не пускає його до антантських країн.

А щоб наочніше представити, який то є «український національний герой», символ нашої нації й державності, українські закордонні видавництва видають портрети С. Петлюри в генеральському мундирі, в рямці з гармат і гетьманських ознак: булави, бунчука і т. п. аксесуарів «отаманодержавія» [1,378-379].

Приблизно те саме робилося в Україні у невщухаючій полеміці з денікінською і більшовицькою пропагандою.

Загін «славословів» С. Петлюри формувався з різних джерел. Серед них були й люди, які щиро помилялись, які не знали С. Петлюру, вірили українським проводирям, зазнавали на собі гіпнотичного ефекту популярності провідника революційної боротьби й держави. «Їхня безкритична, вузька психіка потребувала якогось фетиша, перед яким вона могла би преклонятися. То інша річ, що той самий обиватель, як дикун, незадоволений на свого фетиша, виструганого ним самим з дерева, буде потім бити й обльовувати його. Тепер він уклонявся йому, бо така є потреба слабих душ.

А крім того, С. Петлюра був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отой дрібнобуржуазної безпринципності, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожності перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразитарних клас. Вони, ці щирі обивателі-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як символ власної їхньої міщанської істоти, як виразний, свій власний тип» [1,379-380].

Іншу категорію «славословів» складали безпринципні кар'єристи, підлабузники, «які за те славословіє діставали від Головного Отамана й гроші, й посади, й усякі інші «лакомства нещасні» [1,380].

Нарешті, існувала й третя група політиків і пропагандистів, які «славословили просто від страху, бо не славословити Петлюру — це значило бути проти «нашої державності», а хто був проти «нашої державності», той підлягав карі спеціального наказу, виданого Головним Отаманом» [1,380].

Результат виявився приголомшуючим: «з усіх цих причин, глибших, поважніших і дрібніших, щиро й нещиро, але без усяких заслуг з боку цього «лубочного героя», як його називали, йому роздували, як пузир, популярність, роздували, не клопочучись про те, що пузирі, звичайно, лускаються, і від них потім лишається невеличкий зморщений, поганенький клаптик чогось невиразного» [1,380].

Між тим, у «славословів» 1919 року виявилось чимало послідовників, і їхня кількість останнім часом збільшується дуже швидко. Гадається, що вдумливе ставлення до історіографічної спадщини В. Винниченка було б у даному разі дуже корисним і сприяло б подоланню тієї однобічності, якою характеризується більшість новітніх публікацій про С. Петлюру.

Намагаючись збагнути поведінку С. Петлюри щодо конкретного явища – єврейських погромів, В. Винниченко зачепив і ширший пласт проблем, які проливають додаткове світло на особистість одного з найвідоміших провідників Української революції, Української Народної Республіки.

Письменник й історик вважає, що від української нації в черговий раз відвернулася доля. С. Петлюра, «знаючи любов бідної хуторянки до своєї національності, знаючи, що з цієї Любові вона може все витерпіти, шантажував і спекулював на цій Любові ще більше, ніж у Києві. До того ж він знав і ту скруту, в якій була хуторянка: куди вона могла подітися? До більшовиків не піде, до Денікіна тим паче, отже, хоч-не-хоч мусить бути тут, мусить усе зносити. Більше того: вона мусіла, як сказано, навіть вихваляти його, славословити його, підносити його ім'я якомога вище, бо петлюрівщина й «наша державність» були вже неподільні.

Ось така буває зісна, глузлива гра історії. Неначе за кару бідній хуторянці: на, маєш собі Петлюру, коли не хотіла мати дійсно народної, дійсно національної своєї державності. На, кривиси од огиди, кричи від обурення, плач від сорому, а не смій одкидати від себе цей ганебний хрест свій, цілуй його, шануй, падай на коліна перед ним, бо це тобі вся твоя державність» [1,381-382].

Багато в чому перегукується з підходами В. Винниченка до проблеми, що розглядається, й підхід П. Христюка. Однак у його творі є й низка оригінальних відмінностей, у тому числі й методологічного характеру, обминати які було б несправедливо.

П. Христюк, як і всі інші автори лівої і лівоцентристської орієнтації, висловлює переконання, що єврейська демократія в цілому прихильно ставилась до національно-визвольної боротьби українського народу. Комуністичні радянські єврейські партії підтримували українських комуністів у їхніх прагненнях. Праві й помірковані єврейські партії (соціалістичні, меншовицького зразка) підтримували Директорію в її боротьбі з великодержавниками, в тому числі й з більшовиками, і з радянським урядом України.

Однак і П. Христюк не може не визнати певних проблем у відносинах між українцями і євреями і намагається знайти власне пояснення їхніх причин.

«Коли з боку єврейської демократії і виявлялась часом немовби загальна неприхильність до Уряду УНР, то завше тільки внаслідок погромів, від яких уряд УНР не в силі було гарантувати єврейське населення, – зауважує історик. – Давня ворожість деяких груп українського населення до «жида», – ворожість (що виросла на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалась політикою старого царського режиму) під впливом злочинної агітації реакційних елементів (від яких не могла увільнитись українська республіканська армія) вибухала в обставинах громадянської війни в формі погромів

єврейського населення. Та обставина, що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багатько старих реакційних старшин, — все це не давало уряду УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричетність армії до погромних ексцесів. Зрештою, все це добре розуміла й єврейська демократія, і через це та її частина, яка, по своїм класово-економічним інтересам чи соціально-політичним переконанням, була споріднена з тими українськими групами, які творили УНР, ніколи не одмовляла в прихильності і підмозі українському республіканському уряду, вгамовуючи в собі гірке почуття заподіяної погромами кривди, обурення, гніву» [3,164].

Разом із тим П. Христюк не виділяє єврейську проблему, антисемітські ексцеси у щось осібне, самодостатнє. Навпаки, вони розглядаються у контексті загальної політики Директорії з усіма зазначеними вище її недосконалостями і вадами.

Так, єврейські погроми за Директорії аналізуються в одній площині з терором проти робітників-росіян і робітників узагалі (як відомо, переважно неукраїнців). Виявом і продовженням цієї політики було те, що «в Житомирі і Бердичеві, Черкасах, Смілі та і в інших містах військо Директорії під проводом бувших гетьманців чинило організовані єврейські погроми, що на Чернігівщині тероризували населення «отаман» Ангел а на Волині невтомно «різав жидів» отаман Козир-Зірка» [3,25-26].

Тому П. Христюк вміщує досить великий за обсягом витяг із статті «Робітничої газети» про три безглузді й дикі розгроми Бюро професійних спілок м. Києва, а за ним подає цитату з відозви «Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів», оголошеної в другій половині січня 1919 року (хронологічноповідомлення з «Робітничої газети» майже збігається з останнім документом).

Там само подається й інформація з тієї ж таки «Робітничої газети» від 12 січня 1919 року щодо протестів українських соціал-демократів м. Кам'янця проти розгромів місцевих робітничих клубів, один з яких працював під керівництвом партії «Поалей-Ціон» [3,26].

Як П. Христюк нещадно критикує Директорію за її антиробітничу політику взагалі, так само він не змінює підходів, тональності оцінок і у випадках з єврейськими погромами: «Ця погромна хвиля, — наголошує він, — лягає тяжкою плямою на Директоріансько-Винниченківське правління, і не через те, що немовби правлячі кола хотіли тих погромів; навпаки — Директорія і Уряд протестували проти погромів, асигнували деякі кошти на допомогу жертвам погромів, уважно вислухували безконечні доклади, скарги та прохання міністра єврейських справ (до якого, до речі, стала в опозицію майже вся єврейська демократія), заходжувались організувати спеціальні слідчі комісії з представників соціалістичних партій для викриття і покарання винних. Але всі ці заходи не досягали своєї мети навіть в найменшій мірі. В дійсності ні один отаман-погромник не був покараний; у війську не було проведено відповідної агітації, бо взагалі всяка агітація серед військових була заборонена; в той же час реакційним курсом політики Директорії була унеможливлена

організація і робота рад робітничих та селянських депутатів, які єдині, як органи організованої демократії і влади на місцях, могли успішно повести спочатку оборону єврейського населення від погромів, а потім і боротьбу з отаманами-погромщиками. От в цьому загально-реакційному курсові політики Директорії на місцях, в її одірваності від революційного селянства і робітництва, в її преклонінню перед розгнужаною «отаманською силою», в «січовицькому» напрямку її політики (в чому признався і сам В. Винниченко на VI Конгресі УСДРП, заявивши, що в кінцевому результаті воля Осадного Корпусу для нього найвищий і найсвятіший закон) витворився ґрунт для погромів, і полягала причина безсилля Директорії» [3,26].

На відміну від В. Винниченка, що покладав головну відповідальність за наростання антисемітських акцій на С. Петлюру, уособлювану ним політику отаманщини, П. Христюк демонструє власне бачення цього аспекту проблеми. Він звинувачує у ганебних вчинках вищій державний орган у цілому та його першого керівника В. Винниченка зокрема. І не тільки тому, що вони повинні були відповідати за все, що коїлося в очолюваній ними державі, — головну їхню провину П. Христюк вбачає у здійснюваному Директорією курсі, біля витоків якого стояв саме В. Винниченко, у політиці соціалістичних партій, які утворювали Директорію.

П. Христюк доводить: «...Стан облоги, цензура, заборона всякої агітації, заборона робітничих зборів, полювання на «більшовиків», під якими розумілись всі революційно-соціалістичні елементи — українські і неукраїнські — перейшли в систему директоріанського управління, а зріст українського дрібнобуржуазного шовінізму, української національної виключності та єврейських погромів перетворилися в постійне тло тої системи. В містах і навіть селах зростало велике незадоволення і обурення проти влади Директорії, яке захоплювало все ширші і ширші круги робітничо-селянського населення. Влада одривалась від населення, переходячи поволі «в становище гетьманської влади», як зазначала кам'янецька організація українських с.-д. в своїй резолюції з приводу розгрому кам'янецьких робітничих клубів» [3,27].

(Далі буде)

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К., Відень, 1920.
2. Робітничая газета. — 1919.- 20 січ.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції — Т. III. — Прага, 1921.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 13.
5. Див., напр.: Попович М. Червоне століття. — К., 2005.
6. Гай Ю. З ким і проти кого. — К., 1980. — С. 32; Бугков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917—1923 рр. — К., 2004. — С. 65.
7. Трагедія двох народів. Прага—Київ. — 1928. — С. 31.
8. Еврейская Энциклопедия. Иерусалим. — 1976. — Т. 6.
9. Солженицын А.И. Двести лет вместе. В 2-х т. — Ч. 2. — М., 2002.

10. *Гриневич Л.В., Гриневич В.А.* Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005.
11. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 — 1921. Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942.
12. *ЦДАВО України.* — Ф. 3809.- Оп. 2. — Спр. 6.
13. Див.: *Нова Рада.* — 1918. — 5 берез.
14. Див.: *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 183 — 186; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. — К., 1994. — С. 159-160.
15. *ЦДАВО України.* — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 18.

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций

Освещаются события 1919 года в УНР, связанные с еврейскими погромами в период Украинской революции. Обосновываются новые подходы к изучению вопроса.

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies

Events of 1919 in the People's Republic of Ukraine, related to Jewish bashings during revolution are shown. New approaches to the question study are grounded.

ІСТОРІЯ

Солдатенко В. Ф.

Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій

Висвітлюються події 1919 року в УНР, які пов'язані з єврейськими погромами в добу Української революції. Обґрунтовуються нові підходи до вивчення питання.

(Продовження. Початок див. вип.10)

Вважаючи керівництво Директорії (і В. Винниченка, і С. Петлюру) винними в тому, що за їхнього правління поширювались єврейські погроми, слід згадати і документи, видані місцевими отаманами, які або ініціювали, або виправдовували ганебні вчинки проти невинного населення. Серед них — «Наказ по Запоріжській Козацькій Бригаді Українського Республіканського Війська імени Головного Отамана Петлюри» від 6 лютого 1919 року, виданий в м. Проскурів отаманом Симосенком. В ньому є й такий прикметний параграф: «Пропоную населенню припинити свої анархічні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любимий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жити? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидіть мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люду» [3, 106].

До погромної агітації були причетні й контррозвідка Дієвої Армії, й отамани Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка.

Провід Української революції докладав чимало зусиль, спрямованих проти погромної практики, яка набула величезних масштабів. Газети були переповнені статтями проти погромників. 18 серпня Рада Народних Міністрів ухвалила по доповіді Міністра єврейських справ А. Красного: «1. Видати до населення відозву від правительства в справі погромів; 2. Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоби командорів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати, як зрад-

ників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю, включно до кари на смерть, і щоб розправлятися з погромними агітаторами і різними погромними бандами залізною рукою; 3. Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями для розслідування і боротьби з погромами, яка повинна виїхати на фронт для розслідування погромних ексцесів на місці; 4. Запропонувати управлінню преси й інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації» [3,166].

Визначені Радою Міністрів заходи було впроваджено в життя. Б.Мартос звернувся зі спеціальною відозвою до населення, де повідомляв про свої зусилля, спрямовані на боротьбу з погромами, і закликав українське населення остаточно перебороти погромні тенденції, які руйнують країну і ставлять саме існування республіки під загрозу (теза говорить сама за себе, а нині з відстані десятиліть намагаються мінімізувати масштаби погромів і «ефект» від них — В.С.), а єврейське — до мирного співжиття з українським і спільної оборони держави.

«Соціалістичне правительство, котре стоїть на чолі Республіки, веде разом з Головним Отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами, — повідомляла відозва. — Для розслідування всіх погромних подій, погромної агітації та передачі винних до надзвичайного військового суду утворена Особлива Слідча Комісія з широкими правами. У комісію входять також представники єврейської демократії. В армії заведено важливий Інститут Державних Інспекторів, котрий енергійно бореться з погромами і погромними елементами в армії. Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоб міністерство це мало своїх представників при Інспектурі. Головний Отаман видав низку наказів, у котрих він вимагає знищення в пні всякої спроби до погромів... Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків — багато погромщиків вже розстріляно... Правительство готове активно допомогти Всеукр. Центр. Комітетові при євр. міністерстві в справі допомоги постраждалим від погромів... Як тимчасову допомогу, асігновано з державних коштів більш двадцяти мільонів гривень. Уряд твердо стоїть на ґрунті закону про національно-персональну автономію і готовий допомогти повному здійсненню її в житті» [3,166].

Гадається, що чесний висновок при вдумливому аналізі наведеного витягу з документа один — погроми перетворилися, незалежно від проводирів українства і, навіть у супереч їм, на справжнє національне лихо і ніякі спроби зарадити його поширенню не приводили до бажаних наслідків. Як при цьому можна заперечувати факти єврейських ексцесів в УНР і шукати винних за них поза межами українського керівництва — залишається незбагненим. Якщо того не було в межах юрисдикції національної влади — навіщо ж такі велетенські організаційно-політичні й ідеологічні зусилля на загальнодержавному рівні? Відповідь достатньо прозора. Було не лише чому протидіяти, було чого боятися, як реальної загрози дестабілізації самого державного організму. Було, зрештою, чого соромитися.

Однак при бажанні на все те, виявляється, можна просто заплющити очі, або вдати, що то суцільні вигадки ідейних ворогів. І подібна

позиція буде цілком у душі самого С.Петлюри. В листі до колишнього міністра єврейських справ Піхнаса Красного 29 грудня 1920 року Головний Отаман ремствував на «пресову кампанію проти української справи, взагалі і Уряду УНР, зокрема за єврейські погроми». Як не дивно, але він стверджував:

«Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після більшовицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабіжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути».

Ось так! Не було, бо не могло бути взагалі!

М.Попович назвав це «курйозними рядками» [5,216], хоча самі собою напрошуються значно жорсткіші характеристики. А епігони С.Петлюри можуть використовувати (і роблять те з надзвичайною настирністю) наведені рядки як абсолютні аргументи в суперечках і, водночас, як зручний громовідвід — якщо сам С.Петлюра таке заявляв, то які можуть бути претензії до них — «грішних»?

А що процитоване зовсім не курйоз, а свідомо політична поведінка, свідчить звернення С.Петлюри до українського населення від 18 березня 1921 року, в якому міститься такий пасаж: «Кати наші — більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український, який, утиснений грабійниками-завойовниками, сам не може утиснути народу іншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо», Петлюра вдається надалі до пафосу: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: більшовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно».

В скорому часі я повернуся з Українським військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів (то виходить що такі були, хоч вище С.Петлюра заявляв, що «не вірити цьому — В.С.) будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога» [5,406-407].

Навівши частину цього витягу в своїй монографії, М.Попович дипломатично зауважує-запитує: «Чи не була це хитрість двоєдушного отамана?» [5,216]. А, можливо, то просто форма риторичного запитання, яку дуже еластично застосував досвідчений вчений-публіцист?

Повертаючись до серпневого (1919 р.) звернення Ради Народних Міністрів, слід зафіксувати увагу ще на одному важливому моменті. В документі наголошується на поширенні погромних настроїв у більшовицькому війську і на зменшенні їх в Українській Армії (навіть чи за

цією тезою стояла достовірна, або хоч якась статистика. — В.С.), а також на тому, що в лавах УГА б'ється чимало жовніврів-євреїв, уряд апелював на завершення до єврейських громадян: «Пам'ятайте, що єдина для вас путь - це путь мирного співжиття з українським народом, котрий мусить бути і буде самостійним і ні від кого не залежним. Пам'ятайте, що путі українського і єврейського народів тісно зв'язані і мають за собою триста років знуцання і гніту над ними російського царизму. Як рівні громадяне республіки, захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину. Хай живе Самостійна УНР! Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні! Хай живе нац.-перс. Автономія! Хай живе з'єднання робітництва всіх націй на Україні! Хай живе соціалізм!» [5, 166-167].

У наведених словах можна вичитати щирий залик до братерського єднання двох знедолених століттями народів. А можна вгледіти і нотки, сугольні шантажу (чого варті лише повтори слова «Пам'ятайте» — це лише нагадування, чи, по-петлюрівськи, водночас і погроза, яка визначає «єдину для вас путь»?).

Для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й відборі фактів, документів, не допускати абсолютизації одних при відкиданні інших. Не менш важливо зважено аналізувати й кожен документ в його цілості.

Аналізуючи відозву Головного Отамана військ України С. Петлюри від 27 серпня 1919 року, не можна не звернути уваги на те, що відповідальність за погроми покладалася на ворогів УНР, зокрема на большевиків (які немовби навмисне, підкупали злочинні елементи, організовували єврейські погроми в тилу української армії), повідомлялося про те, що єврейські політичні партії стоять на ґрунті української державності, що єврейське населення допомагає українській армії, піклуючись про ранених козаків, і закликалося до рішучої боротьби з погромщиками і до братерського співжиття двох народів. «Кара на смерть мусить упасти на голову погромщиків і провокаторів, — писав С.Петлюра. — Більше карності й дисциплінарності я вимагаю від вас (старшин і козаків) в цьому відношенні, щоб ні один волос не впав з голови невинного. З Богом на велике і святе діло визволення народів з ярма большевицького!» [5, 167].

Мабуть, ще рішучішим, суворішим був наказ про боротьбу з погромами Головної Команди війська УНР від 26 серпня 1919 року, головні положення якого можна звести до таких: «Українське хоробре військо... освячене кращими заповітами своїх прадідів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі і всім тим, хто на ній з давніх давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, — большевики, наче б ті похливі злодії, нестримно тікають на північ, в свій темний закуток. Проте на вільній, але занадащений нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва, — йому захотілося ще крові невинної, ні в чому не повинного населення. Темні люде — чорносотенці і червоносотенці (одна згряя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну пра-

цю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації і часом підбурюючи на це страшне діло і деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть ошіямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю і загубити нашу національну справу... Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і ворогом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття. Старшина й козацтво! Весь світ дивиться і не надивується на ваші вильовні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоча б і випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій Державі пекучого сорому на весь світ. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю застане сувора законна кара народнього суду, а помста, часто-густо не обміркована, ще не козацьке діло. Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду для Держави від погромів, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. Наказую всьому воляцтву пильно прислухатися до цієї відозви і найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати у всіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях, як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин» [5,167-168].

Коли читаєш такі документи, невідомо виникають питання: яку ж армію провокаторів треба було заслати у петлюрівські війська, щоб вони майже всуціль заразилися бацилами антисемітизму і спричинили до таких масштабних, повсюдних ексцесів, що боротьба з ганебним лихом перетворилася на цілий напрямок урядової політики? І чи не тому ефект від усіх зусиль державного проводу виявився мінімальним, що причини явища шукалися зовсім не там (або ж більше не там), де вони насправді зароджувалися? Боротися з хворобою, не встановивши діагнозу, як відомо, справа безнадійна.

Та гостра ідеологічна боротьба, яка спалахнула після вбивства С.Петлюри, не привела ні до обнародування нових фактів про непричетність отаманського режиму до єврейських погромів, ні до появи нових логічних аргументів. І тим не менше, гадається, якнайдоцільніше звернутися саме до документів тієї пори, оскільки вони, окрім певної систематизації й узагальнень, містять погляди, так би мовити, з різних боків. Є можливість ознайомитися й з тезами й зі ставленням до них (антитезами).

Безперечний інтерес у цьому плані становить брошура «Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С.Петлюри». Видання було здійснене законною організацією УСДРП в 1928 році у Празі (на брошурі позначено: Прага — Київ).

До брошури ввійшли документи, що супроводжували дискусію, яка відбулася у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу в лютому

1928 року. Історія цієї події така. Після суда над С.Швардцбардом, на якому чимало йшлося про вину С.Петлюри за єврейські погроми і природного широкого розголосу в світі про деталі резонансної справи, ЦК УСДРП 22 червня 1926 року ухвалив спеціальну резолюцію та відозву до українських робітників і селян, розповсюдив статтю О.Безпалка на смерть С.Петлюри [16]. У лютому 1927 року на ці документи відреагував колишній бундівець, представник Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному Інтернаціоналі Р.Абрамович. У доповіді, направлений до Комісії національних меншостей Інтернаціоналу, Р.Абрамович піддав критиці позицію ЦК УСДРП. На його думку, українські соціал-демократи намагалися взагалі заперечувати причетність української влади, персонально С.Петлюри до єврейських погромів 1919 року, зняти вину з них за бездіяльність щодо протидії ганебним антисемітським акціям тощо.

У відповідь ЦК УСДРП обнародував два меморіали (10 лютого 1927 р.) і 15 лютого 1928 р.) зі спростуванням претензій Р.Абрамовича. Питання обговорювалося на засіданнях комісії національних меншостей (23 лютого 1928 р.) і Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу (28 лютого 1928 р.).

До видання включено підготовчі матеріали, протоколи й резолюції засідань і додано деякі документи революційної доби.

Зважаючи, що інших офіційних документів бракує (здебільшого доводиться мати справу з мемуарами), гадається, є сенс звернутися як до свідчень з одного боку, так і їх спростувань. Адже нічого нового в протиборстві сторін аж до сьогодні, враховуючи й статтю (брошуру) Т.Гунчака, яку практично ніхто не обходить, й документам на видання В.Сергійчука, не з'явилося.

У доповіді Р.Абрамовича наводяться наступні факти:

Єврейські погроми розпочалися уже в грудні 1918 року: 13 грудня це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на станції Бобринські, а 26 грудня — в м. Сарнах. При цьому «козаки заявили, що вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дні з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутація міського самоуправління з християнином на чолі, то полковник заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами» [7,28].

З 25 по 30 грудня 1918 року «інша українська регулярна частина» на залізничній лінії від Коростеня до Сари грабувала і вбивала «усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати». «Зараз же після цього почалися ексцеси в Бахмачі й Борзні (Чернігівська губернія), де особливо відзначився ославлений отаман Ангел, що також командував українською військовою революційною частиною». Всю першу половину січня український загін на чолі з отаманом Козир-Зіркою тероризував єврейське населення м.Овруча. «Десятки жидівських дівчат були насилувані й захоплені козаками. На одному лише базарі залишилося 32 жидівських трупи. Все, що можна було грабувати, було пограбоване» [7,28-29].

Значно страшнішими й жорстокішими були ті організовані масові вбивства євреїв, - веде далі Р.Абрамович, - які були переведені в різних містах і містечках не партизанами, але офіційними начальниками українських правительствених військ в перших місяцях 1919 року. Під приводом «карної експедиції проти большевизму» учинив

отаман Палієнко, старшина Петлюри, масові грабунки, знущання й розстріли жидів в Бердичеві та в Житомирі. Кожного разу місто розподілювалося по докладно виробленому плану на окремі частки, осаджувалося малими групами українських козаків і підпалювалося. Всюди постунали однаково: домашній трус, знущання, грабунки і тут, то там насилування жінок і розстріли. В Бердичеві, де різня тривало від 5 до 10 січня, нараховано 17 вбитих, 40 ранених і кілька сот побитих і пограбованих жидів. В Житомирі від 8-13 січня вбито 53 жидів, 10 поранено і багато соток бито і пограбовано. Між вбитими були переважно старики, жінки й діти... Палієнко заявив делегації міської управи (в Бердичеві та Житомирі), що він уповноважений Директорією (Петлюри) «навести порядок» в Бердичеві й Житомирі. Він заявив теж, що «весь большевизм є діло жидів» і що «Україна має таких ворогів: Антанту, поляків, румунів, москалів, жидів і большевиків. Але всі большевики — жиди...».

Бердичівська комендантура заявила, що вона одержала від начальника південно-західного фронту отамана Оскілка наказу не втручатися в розпорядження Палієнка. В Житомирі заявив комендант, що він має наказ: «повбивати всіх жидів...» [7,29-30].

Звернувши увагу на те, що всі тодішні погроми в Україні здійснювалися під прапором «боротьби проти жидівського большевизму», доповідь наголошує на тому, що «найстрашніше й найбільше пролиття крові було зроблено в містечках Проскурові, Фельштині й Балті. Організатором цих перших двох погромів був відомий український отаман Семесенко, що був у великій пошані за свою відвагу, і який командував «Запорізькою козакою бригадою ім.Петлюри» і «Третім Гайдамацьким полком». Коли було здавлено зроблений там українською залогою большевицький бунт, зібрав Семесенко своїх козаків і старшин на закуску і після закуски взяв присягу від всіх присутніх, що вони ви ріжуть всіх жидів у м. Проскурові, не займаючи однак жидівського майна. Козаки на це склали присягу, і її додержали. 15 лютого о год, 2-ій по полудні появилися гайдамаки у строгому військовому порядку з червоними стрічками на грудях і розділилися швидко і безшумно по докладно виробленому плану по всьому місті. У кожний жидівський дім вдерлася мала група козаків 5 до 15 чоловіка і зачала цілком спокійно і діловито вбивати шаблями присутніх жидів. Не минали ні старих, ні жінок, ні немовлят. Майже зовсім не стріляли. Такий був наказ Семесенка. Все це тривало в Проскурові тільки 3 ? години. Тоді затрубила труба і козаки залишили будинки, стали на вулиці у військовій лаві і відійшли до своїх квартир. Але за ці 3 ? години вбито 1500 жидів і ранено понад 600. Санітари, які хотіли пізніше подати поміч раненим, оповідали, що кров текла буквально потоками, так що можна було бродити в крові. Трупи наскладало у великі купи. По плану Семесенка різня мала ще теж продовжуватися на слідуючий день, але цивільний комісар Таранович викликав по телефону допомогу від головнокомандуючого фронтом Шаповала... і йому вдалося при підтримці впливового соціалдемократа учителя Верхоли зупинити Семесенка і примусити його припинити різню» [7,30].

Представник російських соціал-демократів не згоджувався з тим, що С.Петлюра довгий час не мав сил для боротьби з погромами, хоча й був проти них. Коли це торкалося його особистої влади, замахів на

неї (скажімо, С.Оскілка чи П.Болбачана), Головний Отаман діяв рішуче й оперативно.

«Цей факт, - підкреслюється в доповіді, - що до літа 1919 року не був як небудь покараний, не кажучи вже про кару на смерть, ні один із організаторів погромів, імена яких були всім відомі. Хоч було заявлено, що отаман Ангел мав бути розстріляний, але пізніше виявилось, що ця вістка була неправдива... Так само нічого не зроблено з Палієнком, героєм погромів у Бердичеві й Житомирі. Розпочате було слідство проти нього і знайдено у нього під час трусу багато награвованого золота і дорогоцінних речей, але всемогучий керівник української «контррозвідки», яка відповідає більшовицькій «Че-ка», полковник Ковенко (соціалдемократ і близький приятель Петлюри) взяв Палієнка під свою охорону і заявив в присутності представників жидівської соціалістичної партії на нараді у Винниці (лютий 1919 року), що на Палієнка не падає вина, бо він, робив по вказівкам його, Ковенка, і провадив тільки проти-більшевицьку розправу в Бердичеві й Житомирі. І Ковенко додав: «ми вбивали, вбиваємо і вбиватимемо». Палієнкові не сталося нічого. Тим більше не було нічого іншим погромницьким отаманам. Що більше, ці панове, яких руки були поплямлені невинною жидівською кров'ю, всі ці Волинці, Соболевські, Ковенки, Петрови, Шепелі, Мордалевичі й інші називали себе гордо «соціалістами» і де які українські соціалістичні партії вважали їх і шанували, як соціалістів. Навіть жорстокому Семесенкові нічого не сталося...

Пан Пшановський, керівник Данського Червоного Хреста, сказав, як свідок (перед слідчою комісією), що він як раз був при тому, коли Семесенко рапортував Петлюрі про свою «екзекуцію» в Проскурові і що Петлюра не тільки не робив ніяких закидів Семесенкові, але прийняв його дуже приязно. Відомий український професор Грушевський й український соціалдемократ Жуковський оповідали українському жидівському міністрові Ревуцькому (Поалей-Ціон), що Петлюра ніби заявив у їх присутності: «Шкода жидів, але жидівські погроми підтримують дисципліну в армії...» [7,33-35].

ЦК УСДРП визнав усі перераховані в документі представництва РСДРП в Соцінтерні факти єврейських погромів. Розбивши період, коли на Україні відбулися погроми за участю певних елементів — українського населення й українського війська на дві доби: одна приблизно від 15 грудня 1918 року до 12 квітня 1919 року і друга — від 12 квітня 1919 року до 15 листопада 1919 року, - українські соціал-демократи констатували: В першу добу відбулися всі погроми, на які посилається у своїм меморіалі т.Абрамович (Сарни, Бердичів, Житомир, Проскурів і інші), бо на протязі цієї доби на території, зайнятій українським військом, панувала найбільша анархія за весь час української революції» [7,51].

Заперечувати, вочевидь, було просто неможливо те, що знали всі (правда, як зазначалося вище, «не знав» або «забув» С.Петлюра, хоча, маючи немало вільного часу на еміграції, міг би ознайомитися з документальними публікаціями з проблеми, що незаживаючою раною ятрила пам'ять єврейства [17]). Як було скрити, скажімо, причину залишення урядової посади (заступника міністра закордонних справ) євреєм А.Маргоніним, що сталася на знак протесту проти невщухаючих погромів і найбрутальнішого з них — у Проскурові.

У листі від 11 березня 1919 року до міністра закордонних справ К.Мацієвичча А.Марголін писав: «Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскурові, Ананьїві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами (гадається остання фраза для чиновника-дипломата атрибутивна, а не сутнісна. Сутнісним був його вчинок, а не слова — В.С.). Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомляю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу».

Як було забути О.Безпалку, що написав некролог про С.Петлюру і поставив перший підпис під першим меморіалом УСДРП до комісії національних меншостей при Соцінтерні, що 4 березня 1919 року він опублікував у «Робітничій газеті» (органі ЦК УСДРП) дуже емоційну, надривну, гнівну статтю із засудження проскурівського погрому. Поряд зі справедливими вимогами покарання винних (тому статтю було передруковано у брошурі «Трагедія двох народів») публікація містила і визнання того, що злочини вчинили українські гайдамаки і що влада не поспішає з притягненням до відповідальності зачинщиків ганебного дійства.

У статті О.Безпалка є рядки, від яких стає справді моторошно й які просто соромно повторювати. Це відтворення подробиць того, хто й кого нищив. «Страшно, страшно, нема слів обурення, щоби висловити це почуття образи для людської гідності в розпачі пише автор. — Ні в якому народі і в жаднім віці, і нігде на сторінках історії нема описаних подібних картин.

Хто ж це гуляв на проскурівському базарі: люде? Ці єства не заслуговують на назву жадної звірини, бо це ж було би образою тої звірини. Герої? Де ж є на світі герої такі, які мірялися би з шестимісячними дітьми, немічними бабами, коли ж ще в середніх віках тому шістьсот літ уважалося задачею чести найкращих героїв-лицарів брати в оборону немічних женщин і дітей.

Оцих проскурівських погромників не можна навіть назвати відважними людьми, бо в Проскурові мали щастя всі ті жида, що жили в міцних камяних хатах з крупкими дубовими дверима. Туди не зайшов жодний гайдамака, бо виважувати дубові двері це праця і може за ними знайшовся б сильніший опір. Але ж бідні хатки обчасом розбиті, на це стало відваги й сили. Тому ж то наші приятелі жидівські банкири і багачі міста Проскурова, осталися живими, за те наших клятих ворогів пекарів, кушнірів, робітників на заводах, фурманів, маленьких лав очників — тих вирізали до ноги. Біля 1500 душ загинуло від гайдамацьких шаблук. Гайдамаки в своїм нерозумі хвастаються, що 6000 вирізали. Докладної статистики ще не зроблено, але більш 2000 душ в ніякім разі не упало після провізоричного обчислення жидівської громади» [18].

Гнівно засудивши погромників, заявивши, що їх нізащо не можна вибачити, О.Безпалко щиро запитує, «чи покарано зло чинників,

чи дано інформації всім частинам війська, як воно має заховуватися супроти мирного населення без різниці віри, чи поширюється література для освідмлення народу в цім напрямі?

Незважаючи на те, що на момент обнародування статті пройшло майже три тижні, відповідь настільки не задовольняла одного з чільних діячів УСДРП, обурювала свідомість кожної порядної людини, що стаття завершується із застосуванням жажливих оцінок-епітетів: «Наразі ще досі урядуює той комендант, за якого урядування вирізано дітей й жінок у Проскуріві, ще досі ті частини війська, що це робили, живуть в тім городі, ще досі ходять люди, які себе звуть інтелігентами й провідниками військових частин і хвастаються оцим нелюдським ділом в Проскуріві і по інших містах.

Ми мусимо голосно сказати собі і народові, що ворог нашої справи і ворог нашого народу сидить в нас самих, в нашій незорганізованості, в нашій байдужості до загальних справ, в нашій відсутності енергії братися витревало до суспільно- і військово-організаційної роботи, в нашій лінивстві, бездарності, в нашій невірі до власних сил. В нас є цей ворог, але ми не розправляємося з ним так жорстоко, як з тими невинними жидівськими бідолахами, яким дійсно байдужа мусить бути доля нашого народу і нашої України. Коли ці жидки заслужили на заріз, то кільки з нас заслужили на шибеницю за зраду своїй отчизні і своєму народові.

Наш нарід мусить змити проскурівську пляму з себе, як найскорше одногосним осудженням того діла і гострим покаранням його. Инакше не маємо права домагатися прийняття до сем'ї народів і засідати разом з американцями, англійцями, французами, які неминуче мусять нас уважити не рівними з собою, а людоїдами» [18].

Кількома днями раніше в тій же «Робітничій газеті» було вміщено резолюцію ЦК УСДРП, формулювання якої були більш стриманими, однак смисл був той же [19].

Проте, в 1927-1928 роках, намагаючись зняти відповідальність з українського політичного керівництва, передусім з С.Петлюри («на допомогу багатослівно притягається вся історія боротьби проти П.Скоропадського, проти червоних, білих, Антанти, Польщі, численних повстань в тилу УНР, злочинців, що повтікали з тюрем під час анти гетьманського повстання, провокаторів-терористів, що попролазили в армію Директорії, або на цивільні посади й т. ін.), автори українського меморандуму заключають аргументацію своєї позиції дуже прикметними сентенціями: «Різні «отамани» формували «партизанські» полки під такими глосними назвами, як «республіканський полк імени Петлюри», «ім. Винниченка» і др., які піячили, чинили заколоти, реквизиції й ніякої влади не слухали. Утворився жажливий стан, як на фронті, так і в тилу армії. Так, наприклад, подільський губерніальний комісар, прохаючи порятунку від «отаманів», писав у своєму офіційному донесенні з 5 березня 1919 року: «Отамани й штаби військових частин, які формуються, зовсім не рахуються з жадними законами й кожний отаман та вербовщик уважають себе за великого начальника. Робляться незаконні, грабіжні реквизиції і т. д. Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не може дати хоч би маленький відпочинок населенню, яке живе під страхом

погрому або якого небудь вибуху» (Христю: Замітки й матеріали до історії української революції. 1922. Т. IV. стор. 107).

Такий стан безсилля місцевої влади цілковито відповідав стану вищої як цивільної так і військової влади. В цей час замість впорядкування фронту і тилу Директорія і правительтво на домагання представників держав Антанти реорганізуються. Соціялісти виходять (10.II.) із складу Директорії і правительтва, утворюється буржуазне правительтво на чолі з професором Остапенком.

Все це утворило на фронті стан повної анархії. Навіть найбільше дисципліноване ядро армії — Корпус Січових Стрільців, - який почав повстання проти гетьмана, настільки в цей час дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини. Необхідно підкреслити, що такий стан дезорганізації фронту припадає як раз на середину лютого, тобто на момент найбільшого погрому — Проскурівського...

Така загальна ситуація панувала в першу добу зазначеного періоду. Жидівський соціяліст Гольдельман, на якого посилається й т.Абрамович, цілком правильно про цю добу пише: «Панувала безмежна отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої плани, свої методи війни» (Гольдельман. Листи про Україну, стор. 34).

Є безсумнівний факт, що в ту добу українська влада була безсила успішно боротися як з погромами, так і з іншими проявами страшної між громадянської війни» [7,53-54].

Одним словом, громадянська війна, абсолютна анархія — хто міг подолати такі об'єктивні обставини?

Мабуть можна визнати, що до певної міри з наведеними міркуваннями можна погодитись. Однак до них обов'язково треба додати й відповіді на питання: а хто, як не С.Петлюра був ініціатором і «творцем» системи порядкування в УНР, наіменованої «отаманщиною»? Причому зробив це всупереч тим теоретичним моделям, які виробляли найавторитетніші діячі з УСДРП й УПСР і до яких схилялася більшість українського політикуму (ну, скажімо, на Трудовому Конгресі).

Можна, звісно, погодитися з тим, що безчинствували непідвладні С.Петлюрі отамани (більшовицькі й гетьманські провокатори, білогвардійські агенти, здеморалізовані елементи тощо) — на цьому особливо наполягають сьогоднішні адепти Головного Отамана. Однак, тоді дуже швидко з'ясовується, що кордони Української Народної Республіки, з неминучістю доведеться звузити до площі під директоріальним потягом. Тобто держави з багатомільйонним народом із беззавітною відданістю його рідній національній владі у Директорії, С.Петлюри просто не було. За кого ж і за що він тоді змагався?

На це питання також відповісти нелегко. Гасла самостійної, соборної України лунали в 1919 році постійно. Однак ніякої соціальної програми «отаманодержавіе» не мало й мати не могло. То ж не дивно, що від українського проводу відсахнулися маси практично всієї Наддністрянської України й сякі-такі надії залишалися хіба що на галичан, яких, своєю чергою, з рідних теренів за Збруч витіснили поляки. Діватись було нікуди й доводилось вести боротьбу за виживання «соборним фронтом».

Правда й щодо останнього не все було гаразд, а тому І.Мазепа та П.Феденко (автори меморандуму) повертають справу так, щоб і у внутрішніх незгодах та чварах у Директорії знайти аргументи для виправдання С.Петлюри. «В середині самої Директорії, — пишуть вони, — її член Андріївський виразно виступав в оброні українських контрреволюційних елементів, які взагалі були головним чином причетні до погромів. Палієнко, Семесенко, Ковенко, Оскілко, Балбачан — все це політичні однодумці п.Андрієвського, які не тільки не слухали правительства і Петлюри, але за всяку ціну хотіли збути-ся й республіканського уряду і самого Петлюри. В цім вони находять собі підтримку з одного боку у буржуазного уряду Петрушевича в Галичині, а з другого — у всіх неукраїнських реакційних елементів» [7,54-55].

Можна подумати, що перелічених (та й інших, не перелічених) отаманів призначав П.Андрієвський, а не Головний Отаман!

Однак, не помічаючи (чи, принаймні, роблячи вигляд, що не помічають) очевидної суперечності, українські соціал-демократи роблять висновок-зізнання: «В цих умовах зрозуміло, що й ті заходи, яких уживала українська влада для боротьби з погромами, не осягали своєї цілі. Загальна дезорганізація була така велика, що успішна боротьба з погромами була неможлива: ця доба належить безперечно до найсумніших в історії української революції» [7,55-56].

Якось пом'якшити цю сумну констатацію не спроможні «жалібні» розповіді про те, що спроби С.Петлюри покарати Палієнка, Ковенка, Семесенка наштовхнулися на протидію правих елементів (П.Андрієвський) і тих же галичан (С.Петрушевич), а комісії, створені для розслідування і покарання винних за погроми в Житомирі, Проскурові, інших містах «не встигли» виконати своєї ролі, оскільки блискавичне посування фронту унеможливило їх роботу.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, не криводушити, доведеться визнати: перевага в суперечці виявилася не на боці українських соціал-демократів, а меншовика. Останнє теж має своє певне значення — не більшовика і не білогвардійця, на яких представники УСДРП намагались покласти головну відповідальність за єврейські погроми. Хоча тут можна висловлювати свої застереження, все ж неналежність Р.Абрамовича до котрогось із таборів, що фігурували в дискусії, дозволяє сподіватись, що ймовірність об'єктивності в його твердженнях і оцінках порівняно вища, ніж у осіб, які мали пряму зацікавленість у результатах суперечки.

Наведене міркування, звісно, можна сприйняти за більш або менш абстрактне. Однак його можна й дещо конкретизувати. Достатньо звернутись до тверджень М.Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 році, водив їх потім за урядовим по-тягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому видавались, як кара за анти єврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заколоти-«авантюри». Контррозвідник найменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [20,27-28,31,53-54].

Спогади М.Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», — згадує автор. — На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святенко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [20,31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії — інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М.Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитись із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли unikнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський — Проскурів — Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова — Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М.Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І.Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], - зауважує головний «кривдник» отаманів, - я перевіз з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду - Мін[істерства]

внутр[ішніх] справ, - їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судить їх, або я мушу їх звільнити. Влада нічогоїсінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим» [20,32].

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С.Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного Отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати. Так у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляє: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей» [21,13].

І першим, хто порушив цей заклик — розпорядження з масонської волі, був саме С.Петлюра [1,163-165;22,569-570]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного Отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М.Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 році — І.Мазепа, якого, за твердженнями того ж М.Чеботаріва, - «отамани готові були на руках носити за звільнення» [1,33]. І якщо не з наукової точки зору, а чисто по-людськи поведінку І.Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж — ні), то зовсім алогічно видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності — комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М.Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них — С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочеську з М.Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С.Петлюра напутствував його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [1,33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М.Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасті загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі — годинники, персні і т. д. Були і речі з жидівських грабунків, або й по-

громів (підкреслено мною — В.С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. При них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповідь, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.» [1,33].

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М.Чеботарів згадає, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 року. Тоді С.Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С.Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного покітвання...» [1,123].

Звідки взяли гроші, коштовності у М.Чеботаріва на початку зими 1919 року — невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С.Петлюри, підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі — й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М.Чеботарівим — однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С.Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Вищенаведене дисонує із твердженням професора В.Сергійчука про те, що уряд УНР «уже після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 року в Бердичеві та Житомирі, різко засудив їх, вдавшись до розстрілу організаторів і розформування військової частини, що взяла участь у ньому. І в подальшому бачимо неодноразові спроби Уряду УНР, зокрема Симона Петлюри, поставити на місце стихійну отаманію — про це засвідчують оригінальні документи за його підписом» [23,21].

(Далі буде)

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К., Відень, 1920.
2. Робітнича газета. — 1919.- 20 січ.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції — Т. III. — Прага, 1921.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 13.
5. Див., напр.: Попович М. Червоне століття. — К., 2005.
6. Гай Ю. З ким і проти кого. — К., 1980. — С. 32; Бугдов Д., Вегенев Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917 — 1923 рр. — К., 2004.

7. *Трагедія двох народів*. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убиства С. Петлюри. — Прага — К., 1928. Прага — Київ. — 1928.
8. *Еврейская Энциклопедия*. Иерусалим. — 1976. — Т. 6.
9. *Солженицын А.И.* Двести лет вместе. В 2-х т. — Ч. 2. — М., 2002.
10. *Гриневич Л.В., Гриневич В.А.* Євреї в Україні // *Енциклопедія історії України*. — Т. 3. — К., 2005.
11. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 — 1921. Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942.
12. *ЦДАВО України*. — Ф. 3809.- Оп. 2. — Спр. 6.
13. Див.: *Нова Рада*. — 1918. — 5 берез.
14. Див.: *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 183—186; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. — К., 1994. — С. 159-160.
15. *ЦДАВО України*. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 18.
16. *Безпалко О.* Симон Васильович Петлюра // *Соціал-демократ (Прага)*. — 1926. — 28 травня.
17. Згадати хоча б: *Алексеев (Небудов) Ив.* Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912-1920. М., 1922. — С. 21-27; *Гусев-Оренбургский С.* Багровая книга: Погромы 1919-1920 гг. на Украине. — Харьков, 1922.
18. *Робітничка газета (Вінниця)*. — 1919. — 4 березня.
19. *Робітничка газета (Вінниця)*. — 1919. — 28 лютого.
20. Див.: *Визвольні змагання очима контррозвідника*. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003.
21. Цит. за: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов. — 1919.
22. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., Либідь, 1999.
23. *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914-1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998.

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций

Освещаются события 1919 года в УНР, связанные с еврейскими погромами в период Украинской революции. Обосновываются новые подходы к изучению вопроса.

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies

Events of 1919 in the People's Republic of Ukraine, related to Jewish bashings during revolution are shown. New approaches to the question study are grounded.

ІСТОРІЯ

Солдатенко В. Ф.

Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій

Висвітлюються події 1919 року в УНР, які пов'язані з єврейськими погромами в добу Української революції. Обґрунтовуються нові підходи до вивчення питання.

(Продовження. Початок див. вип.10-11)

Не заперечуючи антисемітських ексцесів за часів уряду С. Остапенка, автори меморіалів 1927 і 1928 років І.Мазепа і П.Феденко намагаються довести, що ситуація докорінно змінилася після сформування нового кабінету міністрів: «Інша доба наступає, починаючи з 12 квітня, коли після буржуазного кабінету Остапенка було утворено соціалістичне правительство з членом нашої партії т. Матросом на чолі. З самого початку існування цього правительства було рішуче поставлене питання про боротьбу з погромами. Мусимо ствердити, що нашій партії вдалося це зробити спільно з партією українських соціалістів-революціонерів, які також брали участь в цьому уряді. Петлюра твердо піддержував цю акцію. Позитивних результатів цих зусиль було досягнуто насамперед на ґрунті іншої загальної ситуації, яка утворилася, починаючи з середини квітня» [7,56-57].

Останній момент надзвичайно цікавий. Що ж то за «загальна ситуація», яка посприяла боротьбі з антиєврейськими акціями? Творці українських документів демонструють просто дива зворотливості: «В квітні українська армія в результаті трьохмісячного відступу займала порівнюючи невелику територію, а трохи згодом майже вся опинилася на території Галичини» [7,57] (підкреслено мною. — В. С.).

Ця обставина, буцімто, й дала можливість здійснити «планову реорганізацію армії» (в ході якої було зліквідовано заколоти отаманів Оскілка й П.Болбачана), запровадити державну військову інспектуру, провести анти погромницьку кампанію у військах. А 27 травня 1919 року було навіть створено й спеціальну слідчу комісію «для боротьби з погромами з широкими правами й з участю представників жидівського населення» [7,57-58].

Ось все це, буцімто, й дало бажаний ефект — погроми припинилися. Фактів не наводиться. Втім, зробити це непросто — ну, що скажімо могла зробити комісія, коли в неї не було доступу до місць погромів, до населення, яке постраждало, до свідків. Адже владні структури УНР, Дієва Армія С.Петлюри просто-напросто були витіснені з територій, де до того чинили погроми, а в Галичині на правах «бідних родичів» було вже не до «геройствувань» — доводилось проводити «планову реорганізацію» армії під загрозою витіснення і з цієї території, але вже поляками.

То ж Р.Абрамович, не вдаючись у довгі суперечки, відмітає докази української сторони простим, однак переконливим зауваженням. На папері («зливую відозв», наказів тощо) розпочалася справді масштабна боротьба з антисемітськими настроями і погромами. «Але все це робилося аж тоді, як правительство Петлюри мусіло лишити всю Україну і його влада обмежувалася невеличким шматком території навкруг Кам'янця на Поділлі. Це був такий момент, коли навіть найтупіші військові із штабу Петлюри мусіли зрозуміти, що травля жидів і жидівські погроми не принесли користи українській справі, але навпаки, скомпрометували її перед цілим світом» [7,35-36].

Якщо взяти до уваги вищевикладене, то крім всього іншого, лише на основі аргументів суперечки в Соцінтерні можна прийти ще до одного цікавого спостереження-висновку. Єврейські погроми на Правобережжі України в 1919 році припиняються по мірі відступу з її території Дієвої Армії й підрозділів, що само ідентифікували себе як частина збройних сил УНР й приходом туди Червоної Армії. Дуже симптоматично, що згадку Р.Абрамовича про причетність більшовиків до антиєврейських силових акцій укладачі збірника «Трагедія двох народів», українські соціал-демократи супроводжують наступною приміткою: «Треба констатувати, що в багатьох випадках дійсно большевицькі військові частини робили жидівські (козаки Буденного). Але треба теж признати, що большевицьке військове командування вжило негайно найрізноманітніших заходів супроти винуватців, так що більш не було таких погромів. (В одному випадкові, напр., розстріляно по воєнному закону 138 учасників погромів)» [7,31].

По-перше, характерне визнання того, що більшовицьке військове командування оперативно вживало різноманітних заходів щодо припинення погромів. До цього треба додати, що жодного факту про антиєврейські акції червоних частин, які за масштабами хоча б наближено нагадували ті, що сталися на територіях офіційної УНР не наводять, хоча витрачають немало зусиль, щоб довести, що єврейські погроми були спровоковані саме більшовиками, які принесли на землі України громадянську війну, а такі погроми, як проскурівський теж, зрештою, були зворотною (мало не вимушеною) реакцією на поведінку «жидівської молоді, яка в ідеалістичнім захопленні горнулася під прапор большевизму» [7,19]. Стверджується, зокрема, про причетність цієї молоді до повстань «проти української влади по містечках, її участь в роботах зненавидженої населенням «чека» [7,19].

По-друге. На підтвердження факту про більшовицькі єврейські погроми згадуються козаки С.Будьонного, що, як відомо, вперше з'явилися в Україні аж у червні 1920 року в ході радянсько-польської війни, а покарання винних за єврейські погроми виявились не такими вже й

однозначними, відбивали, зокрема, й внутрішню боротьбу в радянському керівництві, зокрема в командному складі армії, на чолі якої стояв Л.Троцький, де діячі єврейського походження займали дуже показні позиції й виявляли неабияку активність [24, 133-135].

То ж, відкидаючи кон'юнктуру, в які б її шата її не вбирали, комплексно оцінюючи інформацію з питання, що розглядається, достатньо прозоро вимальовуються два основних висновки. Проблему єврейських погромів в роки громадянської війни заідеологізували й заполітизували наскільки, що навіть оприлюднення якихось невідомих раніше свідчень сприймається спочатку як вияв певної позиції (хто, чому вводить якісь нові дані в обіг), а вже потім починають шукатись аргументи, покликани витлумачити зміст документів, сутність фактів у потрібному ключі.

Гадається, є сенс замислитись і над таким феноменом. Українська преса доби революції робила все можливе, щоб довести, ніби погроми в Україні пов'язані з діяльністю більшовиків, денікінців і лише присутіються безпричинно отаманам УНР. А світова громадська думка була переконана у тому, що більшість антиєврейських акцій здійснена на територіях з офіційною владою Директорії й частинами, які вважали себе підрозділами петлюрівської армії. Хоча про сьогоднішній день судити важче (ніхто тут підрахунків, соціологічних досліджень не веде), можна думати, у достатньо широкого загалу згадана позиція якщо й змінилася, то неістотно. Така ситуація, можна припустити, є наслідком недовіри до публікацій, у яких відчуваються неправдиві, антинаукові підходи.

По-друге, попри велетенські зусилля, спрямовані на переконання громадськості в тому, що не існувало прямого зв'язку між режимом отаманщини та єврейськими погромами, зробити це доказово не вдається. Основна причина тут — та ж тенденційність, заангажованість частини дослідників, які не можуть об'єктивно спростувати очевидне, а тому й приречені на те, щоб вдаватись до спотворень, фальсифікацій, замовчувань, однобокостей — одним словом такого арсеналу, який чужий об'єктивній науці. Зрештою інтуїтивно вловлюють це й пересічні громадяни.

Неодноразово звертався до проблеми українсько-єврейських стосунків, історії погромів, ставлення С.Петлюри до єврейства В.Сергійчук. Зробивши багато для пошуку й оприлюднення максимально можливого кола документів [23;25;26], плідний дослідник і публікатор поступово додавав все нові елементи в тлумачення проблеми. Вони закумуляовані в останньому виданні. В.Сергійчук предметно розглядає, зокрема, позиції, аргументи різних авторів, що так чи інакше доторкалися питання, уважно аналізує обставини появи деяких праць, які вплинули на їх зміст. Серед останніх — не лише публікації радянських публіцистів, а й єврейських, зокрема В.Жаботинського. Аналізуючи статтю останнього «Петлюра і погроми», вважаючи її кроком назад у розумінні проблеми, кроком, зробленим під тиском «єврейської вулиці», В.Сергійчук пише: «Жаботинський не звинуватив Петлюру та український національний рух ані в семітизмі, ані в організації погромів, а лише в невмінні або в нездатності їх припинити. При тому він зазначав, що керівник держави та армії, який не здатний припинити погроми, мусить піти у відставку» [23,20]. На це сучасний дослідник відповідає

буквально наступне: «Можна думати, що Жаботинський, найскорше, сам чудово розумів, якою зрадою своєї справи була б з боку Петлюри відставка в той час, коли не лише євреї, а вся Україна зазнавала страшного погрому з боку численних і могутніх ворожих сил і коли вирішувалася доля українського народу» [23,20].

Гадається, не так часто можна зустрітися з подібним філігранним поворотом дискусії. Вона дуже тонко переводиться у площину того, чи варто було С.Петлюрі відрікатися від влади — адже він був палким захисником не тільки євреїв, а й всього українського народу. А в підтексті досить промовисто відчувається, що іншого рівного С.Петлюрі діяча просто не існувало, а його зрада справі обернулася б очевидними бідами значно більшого масштабу.

Мабуть, дискусія в подібному руслі абсолютно безперспективна, оскільки прямих аргументів мати не може. Однак, у міркуваннях В.Жаботинського у даному випадку важливішим є не те, чого в реальному досвіді не було (відставка С.Петлюри, чи збереження влади в його руках), а те, що керівник держави, котрий не може навести порядку, має нести значну міру відповідальності перед народом, країною. І тут доцільно вести мову лише про ступінь цієї відповідальності.

Якби вдалося довести (а це настирливо домагаються зробити і В.Сергійчук і деякі інші автори), що погроми були не породженням отаманщини, не іманентними режиму, а «аномальними» явищами, мабуть, з подібною точкою зору можна було б погодитися (хіба що шукаючи по-якось причин загальної слабкості, неефективності влади). Однак і доводи В.Сергійчука, й документи, котрі він наводить в останній праці, як, втім, і в попередніх виданнях, не видаються достатньо переконливими, залишають чимало причин для сумнівів і заперечень. А відтак однозначність навряд чи тут буде досягнута в ближчому майбутньому.

Принагідно хотілось би зауважити і з приводу одного прийому, до якого постійно вдається чимало авторів, надихаючись бажанням захистити «честь українства». Ідейно воюючи ще з років Української революції проти тих, хто начебто зі спеціального розрахунку прагнув до знеславлення національно-визвольного руху, вони розцінюють будь-які закиди щодо режиму отаманщини і С.Петлюри як образу всієї української нації, її справедливої боротьби за визволення.

У цьому випадку ми маємо справу з явною підміною понять, на яку звертав увагу свого часу ще В.Винниченко. Звісно, отаманщина до певної міри і на певному етапі уособлювала український визвольний рух, стала його домінантою. Однак було б помилкою повністю ототожнювати отаманщину з глибинною природою, сутністю, генеральним спрямуванням національно-визвольної боротьби, Української революції. Отаманщина швидше була бідою останньої, шкодила досягненню визвольної мети, дестабілізувала зсередини Українську Народну Республіку. Нерозуміння цього й не дає можливості звести кінці з кінцями в логіці тих концептуальних вибудов, якими за будь-яку ціну прагнуть зняти навіть «тінь» з режиму, натхненником і головним творцем якого був ніхто інший, як С.Петлюра.

Гадається, що на тлі відзначеного не меншою образою українства слугують спроби не лише відокремити від рядових учасників боротьби керівну верству, а й перекласти неспростовну вину на «темну, стихійну масу». «З точки зору історичної справедливості ми, українці, муси-

мо визнати, що представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів (анти єврейських ексцесів — В.С.) у період Української Народної Республіки, — резюмує В.Сергійчук. — Але в погромах, — продовжує він, — брала участь ота темна, стихійна маса, що витворилася під впливом більшовицьких гасел про експропріацію буржуазії, на чолі якої стали такі ж неосвічені отамани, а Уряд Української Народної Республіки до цього не мав ніякого відношення...» [23,23].

Сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілось би віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вичитати те, що хочеться побачити й вичитати. На жаль, не стали тут винятком і визначні авторитети з проблеми — Т.Гунчак і В.Сергійчук.

Так, перший стверджує, що уже з літа 1919 року можна вести мову про «порозуміння між євреями та українцями». Починаючи з цього часу, «чимало делегацій, що представляли різні єврейські громади та політичні партії, зустрічалися з Петлюрою і висловлювали свою підтримку українських національних змагань» [27,20].

Вочевидь вжитий термін «чимало делегацій» видає бажане за дійсне, оскільки відомо лише про одну таку делегацію, яка 17 лютого 1919 року відвідала С.Петлюру в Кам'янці-Подільському. Тому тільки її й згадує Т.Гунчак, виділяючи з широкої інформації про зустріч всього одну фразу: «Вони (євреї — В.С.) заявили Петлюрі, що *«всі кола єврейського населення готові разом з українським народом захищати незалежну українську державу, бо вірять, що тільки демократичний український уряд здатний гарантувати єврейському народові рівність та забезпечення його національних прав»* [27,20].

Не раз солідаризуючись з позицією Т.Гунчака у попередніх творах, в останній книзі В.Сергійчук справедливо дорікає своїм опонентам, що вони охоплюють у своїх висновках не всю суму доступних документів, особливо виявлених нещодавно, або ж, припускаючись тенденційності, «відфільтровують» із них тільки «потрібні» свідчення, заплющуючи очі на інші. Причому, це торкається не лише радянської історіографії, а й видань зарубіжних, емігрантських, зокрема, єврейських авторів.

Однак, треба сказати, сам В.Сергійчук часом робить те ж саме, що й автори, які потрапляють під вогонь його критики. Тільки «у відповідь» з документів відбирається інформація, яка «спрацьовує» вже на його (В.Сергійчука) концептуальні вибудови. Так, «поправляючи» Ю.Фінкельштейна, який пройшов повз оригінальний переклад із звіту єврейської делегації про згадану зустріч з Головою Директорії в Кам'янці-Подільському 17 липня 1919 року, київський історик виділяє всього один елемент: «Так от, самі євреї засвідчили, що їм Петлюра тоді заявив: «Треба боротись з більшовиками, але боротьби з євреями він не допустить» [27,63].

Кидається в вічі, що наведений повністю у книзі документ, загалом найбільший за обсягом [27,105-115], так скупо цитується, обмежено використовується в публікаціях і всіх інших авторів, котрі згадують про нього в цілому як про елемент і свідчення гармонізації українсько-єврейських стосунків, важливе досягнення директоріанських політиків, персонально — С.Петлюри.

Головний інтерес до згаданого матеріалу полягає далеко не в тому, що він умістив у собі велику за обсягом інформацію (хоча й це, природ-

но, також має свою вагу). Це один з небагатьох документів, до якого хоч якоюсь мірою можна застосувати характеристику «комплексний», в усякому разі — не однобічний.

У більшості випадків дослідникам доводиться поокремо звертатися до документів, народжених українською стороною, і тих, що походили з єврейського табору.

Згаданий звіт про зустріч С.Петлюри з представниками єврейських діячів втілює в собі одночасний погляд на проблему з обох боків. І треба відзначити, що в багатьох позиціях сторони залишились при власній думці, як би не прагнули згладити суперечності дипломатичними прийомами.

Прагнучи по-можливості уникнути політизації акції, Головний Отаман просив її організаторів, щоб єврейство представляли не партійні функціонери, а посланці «населення». Однак зовсім зняти політичне забарвлення з проведеного заходу не вдалося.

З єврейського боку в бесіді взяли участь: від «Кам'янецької ортодоксії» равин Гутман, від Кам'янецької Єврейської Громади — Кнейдерман, від сіоністів і Громади — Альтман, від трудових кіл — Крайз, від Поалей-Ціона — Драхлер, від Бунда і об'єднаних єврейських соціалістів — Богарад.

Промови, репліки, відповіді С.Петлюри на зустрічі окреслили таке коло проблем і одержали наступне їх роз'яснення.

1) Проти єврейські ексцеси (вони не заперечувались) кваліфікувались як «результат роздратування, викликаного провокацією».

2) Прозвучали запевнення, що з провокацією буде вестись нещадна боротьба «як з погляду державного, так і з погляду військового». «Головний Отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці».

3) Відповідальність за пограбування євреїв в Солонківцях було покладено на більшовиків. С.Петлюра розпорядився про видачу тим, хто постраждав, першої допомоги і порадив передати міністру єврейських справ опис заподіяної шкоди для асигнування урядом коштів для відповідної компенсації. «Що торкається Орипінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому».

4) Голова Директорії заявив, що «він хоче почути від делегації слово, котре переконало би його (підкреслено мною — В.С.), що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з більшовиками» — головним ворогом.

5) «Він (С.Петлюра — В.С.) хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту».

6) «Війську необхідні набой і він (С.Петлюра — В.С.) прохає допомоги дістати їх через Румунських євреїв».

7) «Тепер определюється судьба всіх народів і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся призначення самостійності України» [27, 105-115].

Гадається, не обов'язково володіти спеціальними навичками, щоб розгадати, зрозуміти й оцінити як головну мету зустрічі, так і сенс конкретних домагань.

По суті займаючи з себе, українського проводу провину за єврейські погроми, С.Петлюра прагнув порозуміння з єврейськими колами обіцянками оприлюднення наказів про боротьбу з анти єврейськими акціями, активізацією роботи військової інспектури тощо. Водночас Головний Отаман мало не ультимативно вимагав від єврейських діячів переконливих запевнень не просто в лояльності, а й в реальній, зокрема матеріальній, військовій допомозі в боротьбі з більшовиками, за самостійну Україну, просив використати «єврейські канали» для впливу на Антанту і формування у міжнародній громадськості прихильності до української справи.

Дотримуючись дипломатичного такту, виявивши природну для відповідного рівня акцій чемність, єврейські представники також заявили про своє прагнення до порозуміння з українською владою, про принципову підтримку боротьби за самостійність УНР. Разом із тим, вони не обійшли мовчанкою й очевидні проблеми в українсько-єврейських стосунках, висловили критичні зауваження на адресу державного проводу, сформулювали прохання, спрямовані на усунення непорозумінь в перспективі.

У заявлених з єврейського боку позиціях привертають увагу наступні моменти.

1) Навіть равин Гутман у молитву на честь Головного Отамана знайшов за необхідне внести слова про те, що «від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв». Навряд чи таке застереження з'явилося б апріорі, як абстрактне передбачення, що не ґрунтувалося на попередньому досвіді «сумних днів».

2) Сіоніст Альтман багатозначно заявив, що буде «говорити вільно, хоч би і несолодкі були» його слова. Відхрещуючись від більшовизму, він констатував, що до більшовиків «їх штовхають погроми з цього (тобто українського — В.С.) боку і примусова мобілізація з другого». Пославшись на прикладі Оринінського й Проскурівського погромів, Альтман наголосив: «Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди».

З погляду останнього твердження в іншому світі постає теза С.Петлюри, згідно якої «треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить». Тут вбачається не лише вододіл між євреями, які схиляють в бік більшовиків, і тими, які співдіють з українською владою. Тут проглядає і скрите виправдання масових антиєврейських акцій (кара за більшовизм євреїв), і тверда обіцянка й надалі непримиренно ставитись до більшовиків без різниці їх національної належності. Іншими словами, євреїв не просто закликали до лояльності щодо української влади, підтримки українського руху, а й суворо попереджали про неминучість «розплати» за належність до більшовиків, співпрацю з радянською владою.

3) Додатковим підтвердженням вищенаведеного міркування є констатація у виступі бундівця Богграда: «Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійності України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти са-

можливості своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрим Республіканський Уряд і армія повинні боротися».

4) Єврейські представники висловили відверті сумніви щодо покладення відповідальності за антиєврейські акції лише на зовнішні чинники, а знаходили за можливе вказувати на негаразди, що виходили від української сторони. При цьому їм іноді не вдавалося втриматися в рамках делікатності, про що вони, звісно, особливо турбувалися. Так, Крайз закінчує: «На жаль декотрі Міністерства неприязно відносяться до євреїв і навіть звільняють служачи євреїв. ...Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльності чорносотенних елементів, вкорінившись у військо, урядові органи і міліцію (підкреслено мною — В.С.). Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. ...Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога» (підкреслено мною — В.С.).

5) Представники єврейської громадськості особливо дорікали владі за спроби приховати інформацію про погроми, а ще більше — за бездіяльність, небажання вжити енергійних заходів для припинення ганебних явищ. На переконання представника партії Поалей-Ціон, це відштовхувало частину єврейства від української влади. «Ваше політичне вагання, — наполягав він, — утворило дві України — паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів... Уряд, котрий став на соціалістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціальні обіцянки.

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув директоріальний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріальних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючої політики».

Як видно, Драхнер вбачав причини негараздів проводу УНР не лише в його небездоганній національній політиці, а й у соціальному курсі. Його слова звучали як звинувачення персонально С.Петлюрі й українському уряду: «Ви, носители національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися... І зробилося це завдяки тому, то ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну».

6) Представники єврейства навряд чи занадто «згущували фарби», чи вдавалися до необґрунтованих узагальнень. Вони висловлювали справедливі побоювання, що попередня погромна не повториться в майбутньому. «...Коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, — зверталися учасники зустрічі до С.Петлюри, — ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних

наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різни утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Оринина вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейського населення. Оригінальний погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман очолює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли иньший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» — це погром не фізичний, но моральний, це погром, спогануючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть» [27, 105-115].

То ж, якщо комплексно оцінювати переговори представників єврейського громадянства з С.Петлюрою 17 липня 1919 року, доведеться визнати, що вони стали не стільки демонстрацією підтримки єврейством політики Глави Директорії, скільки обернулися претензіями й звинуваченнями отаманщині. А всі меркантильні розрахунки С.Петлюри (вплинути через євреїв на Антанту, на суспільні настрої по інший бік фронту, розжитися зброєю й т. ін.) виявилися марними. Діячі єврейства чемно відмовили в допомозі й заявили, що бездіяльність уряду щодо припинення погромної практики впливає «відштовхуюче на демократію». А відтак головний їх висновок дуже скидався на ультиматум: «...Коли Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не дискритували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу і я (бундівець Боград — В.С.) запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого закликку, а сама до нас прийде...

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга».

Отже євреї вимагали не слів, а реальних справ. Однак і надалі С.Петлюра «воював» з погромами наказами, розпорядженнями і відозвами, на які мало хто зважав. Тому справедливий висновок В.Сергійчука про те, що «С.В.Петлюри в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його щире слово в оборону жидівства залишилося» [26, 86], викликає неоднозначне сприйняття.

Що ж до широко цитованого вище джерела, яке, мабуть, умисне обходить, або односторонньо тлумачить чимало істориків і публіцистів, є сенс звернути увагу ще на один немаловажний момент. Це не пізніші фальсифікації, підтасовки, вигадки ідейних ворогів української справи, С.Петлюри, не інсинуації компартійно-чекістських функціонерів і радянських авторів, чи підкуплених журналістів по всьому світу, зрештою — не штучні схеми аморальних юристів чи шовіністичних елементів, засліплених жадобою помсти за біди цілого народу (такими розлогими сюжетами наповнено чимало праць, написаних «захисниками» С.Петлюри).

Йдеться про реальний документ, який, окрім усього іншого, засвідчує: С.Петлюра здебільшого не зміг дати скільки-небудь переконливих пояснень чи спростувань з поставлених питань. Не тому, що не хотів. Зробити це за тих обставин було практично неможливо. Як, втім, вочевидь, і сьогодні.

Підстав для серйозного песимізму щодо перспективи розв'язання порушеної проблеми й на сьогодні залишається чимало. Серед іншого, це й перманентні, хоча, здебільшого, й не вельми зграбні спроби заповзятих апологетів С.Петлюри вивести за межі критичного поля отаманів меншого рангу, «закрити» проблему, примітивізуючи її посиленнями на поодинокі, спеціально відібрані факти, достовірність яких в справді науковому дослідженні мала б обов'язково перевірятись і перепідтверджуватись. Однією з ілюстрацій неприкритого, вкрай упередженого підходу, до якого просто важко застосувати наукові критерії, є книга Б.Дорошенка-Товмацького [28], що має великий обсягом, проте надто неконкретний розділ «Єврейське питання в період боротьби за незалежність України» [28,237-258].

Оскільки тих, хто бажає за всяку ціну відстоювати «безгрішність», «моральну високість» С.Петлюри, залишається ще чимало, сподіватись на припинення полеміки, що здебільшого кон'юнктурно влітається в сучасні ідейно-політичні процеси, на жаль, не зводиться.

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К., Відень, 1920.
2. Робітнича газета. — 1919.- 20 січ.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції — Т. III. — Прага, 1921.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 13.
5. Див., напр.: Попович М. Червоне століття. — К., 2005.
6. Гай Ю. З ким і проти кого. — К., 1980. — С. 32; Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917—1923 рр. — К., 2004.
7. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. — Прага — К., 1928. Прага — Київ. — 1928.
8. Еврейская Энциклопедия. Иерусалим. — 1976. — Т. 6.
9. Солженицын А.И. Двести лет вместе. В 2-х т. — Ч. 2. — М., 2002.
10. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942.
12. ЦДАВО України. — Ф. 3809.- Оп. 2. — Спр. 6.
13. Див.: Нова Рада. — 1918. — 5 берез.
14. Див.: Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 183—186; Петлюра С. Вибрані твори та документи. — К., 1994. — С. 159-160.
15. ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 18.
16. Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ (Прага). — 1926. — 28 травня.
17. Згадати хоча б: Алексеев (Небудов) Ив. Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912-1920. М., 1922. — С. 21-27; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы 1919-1920 гг. на Украине. — Харьков, 1922.
18. Робітнича газета (Вінниця). — 1919. — 4 березня.
19. Робітнича газета (Вінниця). — 1919. — 28 лютого.
20. Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003.

21. Цит. за: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов. — 1919.
22. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., Либідь, 1999.
23. *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914-1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998.
24. Див., напр.: *Кузьмин Н.* Возмездие. — К., 2005.
25. *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. — К., 1998. — 122 с.
26. *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство // Дніпро. — К., 1999. - № 5-6.
27. *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993.
28. *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с.

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций

Освещаются события 1919 года в УНР, связанные с еврейскими погромами в период Украинской революции. Обосновываются новые подходы к изучению вопроса.

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies

Events of 1919 in the People's Republic of Ukraine, related to Jewish bashings during revolution are shown. New approaches to the question study are grounded.